

**1920-1950 ЖЖ. ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА
ҚАЗАҚСТАННАН КЕТУГЕ МӘЖБҮР БОЛҒАН БОСҚЫНДАР
ВЫНУЖДЕННЫЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД РЕПРЕССИЙ
И ГОЛОДА 1920-1950-Х ГГ.**

**FORCED REFUGEES FROM KAZAKHSTAN IN THE PERIOD
OF REPRESSION AND HUNGER IN 1920-1950s.**

ХҒТАР 03.00.20

**РЕСЕЙ АЙМАҚТАРЫ БОЙЫНША
ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫНЫҢ ОРНАЛАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{1*}

¹PhD докторы, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының директоры. Қазақстан, Астана қ. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

*Автор–корреспондент

Аңдатпа. Мақалада автор 1930 жылдардың басындағы ашаршылық жылдарындағы қазақ халқының мәжбүрлі көші-қонының ерекшеліктерін және мәжбүрлі босқындардың Ресейдің іргелес аумақтарына орналасуын зерттейді. Мәжбүрлі босқындарды зерттеу арқылы сол кезеңдегі оқиғалардың толық бейнесін қалпына келтіруге мүмкіндік ашылады және Отандық тарих ғылымы жаңа деректермен толықтырылады. Автор Қазақстанда кеңестік модернизация салдарынан қазақ халқының дәстүрлі өмір салтының күйрегіліп, елде жаппай ашаршылық болғандығын атап көрсетеді. Босқын болуға мәжбүр болған қазақтардың басым бөлігі, қудалау көріп, күнкөрісті қалаларда, поселкелер мен колхоздарда және Қазақстаннан тыс жерлерде іздеуге мәжбүр болды. Автор РКФСР аумағында қазақ босқындары негізінен Орта Еділ, Батыс Сібір және Оралдағы өнеркәсіптік кәсіпорындарда, совхоздарда, колхоздарда орналастырылып, жұмысқа орналастырылды деген қорытындыға келеді. Қазіргі уақытта қазақтардың Ресейдің іргелес аумақтарындағы мәжбүрлі көші-қонының және олардың бейімделуінің тұтас көрінісін қалпына келтіру қажеттілігі туындауда. Дұрыс бағыттағы әрі дер кезіндегі көші-қон адамдарды аштықтан құтқаратындығы да белгілі.

Түйін сөздер: мәжбүрлі қоныстандыру, ашаршылық, наразылық қозғалысы, көші-қон, босқындар, құрылғы, бейімделу.

МРНТИ 03.00.20

**СПЕЦИФИКА РАЗМЕЩЕНИЯ И УСТРОЙСТВА
КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ ПО РЕГИОНАМ РОССИИ**

Козыбаева Махаббат Маликовна^{1*}

¹доктор PhD, директор филиала Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Астана. Казахстан, г. Астана. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье автор изучает особенности вынужденных миграций казахского населения и размещения их на сопредельных территориях России в годы голода начала 1930-х гг., что позволит восстановить полную картину событий того времени и дополнить историографию новыми фактами. Автор отмечает, что в Казахстане советская модернизация привела к практически полному разрушению традиционного уклада и массовому голоду. В основной своей массе казахские беженцы прошли через репрессированную машину раскулачивания и насильственного оседания, и, лишившись основных средств производства, вынуждены были искать средства существования в городах, поселках и колхозах и за пределами Казахстана. Автор приходит к выводу, что на территории РСФСР, казахские

беженцы в основном размещались и трудоустраивались на промышленных предприятиях, совхозах, колхозах на территории Средней Волги, Западной Сибири и Урала. В настоящее время назрела необходимость в восстановлении цельной картины вынужденных откочевки казахов и их адаптации на сопредельных территориях России, поскольку своевременная откочевка спасла людей от голодной смерти.

Ключевые слова: насильственное оседание, голод, протестное движение, откочевки, беженцы, размещение, устройство, адаптация.

IRSTI 03.00.20

SPECIFICITY OF PLACEMENT AND DEVICES KAZAKH REFUGEES BY REGION OF RUSSIA

Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{1*}

¹PhD, director of the branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana. Kazakhstan, Astana. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

*Corresponding author

Abstract. In the article, the author studies the features of the forced migrations of the Kazakh population and their placement in the adjacent territories of Russia during the famine years of the early 1930s, which will allow us to restore a complete picture of the events of that time and supplement historiography with new facts. The author notes that in Kazakhstan, Soviet modernization led to the almost complete destruction of the traditional way of life and mass starvation. For the most part, Kazakh refugees went through the repressed machine of dispossession and forced settlement, and, having lost their main means of production, were forced to look for means of subsistence in cities, towns and collective farms and outside of Kazakhstan. The author comes to the conclusion that on the territory of the RSFSR, Kazakh refugees were mainly accommodated and employed at industrial enterprises, state farms, collective farms in the Middle Volga, Western Siberia and the Urals. At present, there is a need to restore the whole picture of the forced migrations of the Kazakhs and their adaptation in the adjacent territories of Russia, since timely migration saved people from starvation.

Key words: forced settlement, famine, protest movement, migration, refugees, accommodation, device, adaptation.

Қысқашы. КСРО-да 1930-шы жылдардың басындағы ашаршылық кезеңінде халықтардың жаппай қоныс аударуы орын алды. Ресей ежелгі дәуірден бастап Ұлы Дала мен Солтүстіктің көшпелі халықтарымен көршілес өмір сүрді, біртіндеп көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарды өз орбитасына енгізді. Осындай үдерістердің шарықтау шегі КСРО-да 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында жүзеге асырылған көшпелі аумақтарды күштеп жаңғыртуы болды. Бұл ретте КСРО-ның көшпелі және жартылай көшпелі аудандарының санатына Қазақстан, Қырғызстан, Бурят-Моңғолия, Тува, Якутия, Қалмақ Республикасы және тіпті Солтүстіктің бұғы шаруашылығымен айналысқан халықтары кірді. Негізінен, кеңестік билік құрамындағы халықтардың барлығы дерлік мәжбүрлі қоныстану мен мүлікті тәркілеу құғын-сүргін машинасынан өтіп, өндірістің негізгі құралдарынан айырылып, қалалардан, елді мекендерден және колхоздардан күнкөріс іздеуге мәжбүр болды.

КСРО-ғы 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезінде ең көп зардап шеккен көшпелі халық ретінде қазақтардың мәжбүрлі көшуі тарих ғылымы үшін аз зерттелген және өзекті мәселе болып қала береді. Қазіргі уақытта қазақтардың мәжбүрлі қоныс аударуы мен Ресейдің іргелес аумақтарына бейімделуінің тұтас бейнесін қалпына келтіру қажеттілігі туындап отыр, өйткені уақытылы қоныс аудару адамдарды аштықтан құтқарды. Сонымен қатар, бүгінгі таңда қазақ диаспорасының ең көлемді бөлігі (600 мыңнан астам адам) Қазақстанмен шекаралас Ресей аумағында – Алтай өлкесі мен Алтай Республикасында, Новосібір, Омбы, Тюмень, Курган, Орынбор, Астрахан, Саратов және Волгоград облыстарында тұрады. 1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша қазақтардың басым бөлігі – 130 мыңнан астам адам Батыс Сібірді мекендеген, оның ішінде тек Омбы облысында 75 мың адам өмір сүрген,

қалғандары Новосібір және Тюмень облыстарының оңтүстігінде, сондай-ақ Алтай өлкесінде қоныстанған (От Урала до Енисея, 1995: 66). Дәл осы аймақ 1932-1933 жылдардағы ашаршылық кезеңінде екі миллионнан астам адам қаза тауып, қоныс аударған қазақ босқындары үшін негізгі баспанаға айналды.

Материалдар мен әдістер. Әдістемелік негіз ретінде зерттеу объектісі өзінің эволюциялық дамуында зерттелетін тарихизм принципі алынды. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы-тарихи әдістер (тарихи-типологиялық, мәселелік-хронологиялық, тарихи-жүйелі әдістер), сондай - ақ макро және микро-тарихи тәсілдердің синтезі қолданылды. Дереккөздер ретінде Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінде (РФМА), Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінде (РМӨСТА), Ресей мемлекеттік жаңа тарих архивінде (РМЖТА), Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінде (ҚРОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде (ҚРПА), Новосібір облысының Мемлекеттік архивінде (НОМА) және Тюмень облысының Мемлекеттік архивінде (ТОМА) және т.б архивтерде анықталған архивтік құжаттар пайдаланылды. Сонымен қатар, құнды дереккөздер ретінде архивтік құжаттардың жарияланған жинақтары болды [24, 25, 26, 27].

Талқылау. Ғылыми тұрғыдан алғанда, тақырып аз зерттелген, дегенмен 1930 жылдардың басындағы ашаршылық мәселесі бойынша шартты түрде екі топқа бөлуге болатын көлемді тарихнама бар. Зерттеушілердің бірінші тобы 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы ашаршылықты және оның салдарын зерттеумен, ал екіншісі тікелей Ресейдегі қазақ диаспорасымен және оның қалыптасу тетіктерімен, сондай-ақ қазақтардың этнографиясын зерттеумен айналысты. Ж.Б. Әбілхожин, М.Қ. Қозыбаев, М.Б. Тәгімов (1989), Қ.С. Алдажұманов (1992), Т.О. Омарбеков (1994, 1997) және басқа да Қазақстандық зерттеушілердің бірқатар жұмыстарында қазақ халқының қоныс аударуы өмір сүрудің мәжбүрлі шарасы ретінде көрсетілген. Республикадағы үздіксіз ұжымдастыру және көшпенділерді отырықшы өмір салтына көшіру, 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылық және оның салдары туралы кеңес өкіметінің саясатын зерттеуде шетелдік ғалымдар Р. Конквест (Конквест, 1988), И. Огайон (2009), Р.В. Дэвис пен С. Уиткрофт (2011) және т.б. үлестерін қосты. Мысалы, неміс тарихшысы Р. Киндлер өзінің «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» атты еңбегінде кең дереккөздік база негізінде «көшпенділер» – ашаршылықтан қашқан қазақтың босқындары – дағдарыс уақытының басты көрсеткіші ретінде болды, ал ұжымдастыру мен күштеп отырықшыландыру үдерісі көшпелі мәдениеттің өзіне қауіп төндірді" деп жазды (Киндлер, 2017). Кеңес Одағының көшпенділерінің белгілі зерттеушісі Ф. Сеницын өзінің "Советское государство и кочевники" кітабында "көшпелі өркениеттің биліктің әрекеттеріне ең күшті реакциясы көтерілістер мен ...қоныс аударуында көрінді" деп атап өтті (Сеницын, 2019: 125-127). Сібірдегі сталинизм саясатының ерекшеліктерін Н.Ф. Бугай (2012), С.А. Папков (2012) зерттеді. Бұл тақырыпты зерттеуде Батыс Сібірдегі ашаршылық кезіндегі босқын қазақтарға және XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Сібірдегі әлеуметтік катаклизмдерге арналған М.П. Малышева мен В.С. Познанскийдің (1999) зерттеулері ерекше орын алады (2007). Сібірде қазақ босқындарының пайда болуының кейбір жағдайлары И.В. Октябрьскаяның (1995), Г.М. Мендікұлованың (1997), З.Е. Қабылдиновтың (2001), Н.А. Томиловтың (2013), Ш.К. Ахметованың (2002) тарихи-демографиялық және этнографиялық сипаттағы еңбектерінде, сондай-ақ "От Урала до Енисея (народы Западной и Средней Сибири)" (1995) және "Казахи Тюменской области: история, язык, культура" (2013) атты ұжымдық еңбектерде де қамтылған. Алтай және тюмень қазақтарының өмірі туралы естелік сипаттағы құнды дереккөздер ретінде П. Мұхтасаровтың (2013), К. Қабдулвахитовтың (2010) және басқалардың жұмыстары болып табылады. Бірқатар ауқымды еңбектердің барына қарамастан, оларда қазақтардың мәжбүрлі қоныс аударуы жеке құбылыс ретінде емес, белгіленген үдерістердің бөлігі ретінде қарастырылады. Сондықтан да қазақ босқындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен бейімделу ерекшеліктері аз зерттелген мәселе болып қала береді, ал ғалымдардың кейбір тұжырымдары пікірталасты қажет етеді және дереккөздер кешені негізінде қосымша зерттеуді талап етеді.

Зерттеу нәтижелері. Белгілі болғандай, күштеп ұжымдастыру мен мәжбүрлі дайындық науқандары КСРО-да жаппай ашаршылыққа алып келді. Сол уақыттағы жалпы демографиялық шығындар 8 миллионнан астам адамды құрады. (Кондрашин, 2014: 294). Ең көп зардап шеккен аймақтардың бірі Қазақстан болды, онда 1932-1933 жылдардағы ашаршылық

кезеңінде халықтың үштен бір бөлігі аштық пен эпидемиядан қаза тауып, республикадан тыс жерлерге қоныс аударды. Бұл дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтардың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарының негізі болып табылатын өлке экономикасының ерекшеліктерімен байланыстырылды. 1920 жылдардың аяғында Қазақстанда колхоздар құру мақсатында қазақтарды күштеп қоныстандыру салдары мал басының күрт азаюына әкелді (Ильиных, 2010: 293). Нәтижесінде 1930 жылдың маусым айында 100 мыңнан астам адам аштыққа ұшырады. (Киндлер, 2017: 228). Жағдай 1931 жылдың жазында егіннің нашарлауына байланысты шиеленісіп, халықтың КСРО-ның гүлденген аймақтарына және Қытайға жаппай қоныс аударуына әкелді. 1932 жылы республиканың ауыл шаруашылығының толық құлдырауын білдіретін жаңа егіннің шықпауына әкеліп соқты.

Республикадағы жағдай қайғылы оқиғаның шынайы себептері мен ауқымын көргісі келмейтін жергілікті биліктің көзқарасына байланысты ушыға түсті. БКП (б) Қазкрайком хатшысы Ф.И. Голощекин Қазақстандағы барлық мәселелерді қазақ ауылдарындағы әлсіз кеңестендіру мен таптық күреспен байланыстырды, ал қоныс аудару үдерісін халықтың аштықтан құтылу үшін мәжбүрлі шаралары ретінде емес, «өмірді қайта құрумен» теңестіріп жазды: «Қазақ ешқашан өз ауылынан шыққан емес, көшіп-қону жолдарынан басқа жолдарды білмеген, ендігәрі бір ауданнан екіншісіне оңай ауысып, орыс, украин колхоздарына қосылады, Еділ бойындағы және Сібірдегі шаруашылық құрылысқа, жұмыстарға ауысады» (Голод в казахской степи, 1991: 157). Сондықтан 1931-1932 жылдары орталық билік қабылдаған шаралар жеткіліксіз болды (РМҚЗТА, 165: 149).

Голощекиннің орнына келген Л.И. Мирзоян 1933 жылы 24 ақпанда Л.М. Кагановичке Қазақстандағы істердің жай-күйі туралы жазған хатында: "Мен Мәскеу қ. кетіп бара жатқанда-ақ Қазақстандағы жағдайдың ауыр екеніне сенімді болған едім, бірақ менің мұнда көргенім күткенімнен де асып түсті... Қоныс аудару дегеннің де жағдайы қуантарлықтай емес... Аудан басшылары аштыққа ұшыраған ауылдарға ... нан жеткізбейді, қазақ халқына уақтылы көмек көрсетуді ұйымдастырмайды, соның салдарынан бұл халық малды, оның ішінде шаруаға арналған малды жеп, содан кейін өздерінің үйреншікті орындарынан басқа аудандарға, теміржолдарға, өндірістік орталықтар мен қалаларға көшуге мәжбүр. Жолда және тіпті қалаларда милиция күн сайын дерлік аштықтан өлгендердің мәйіттерін жинап жүр" (ҚРПА, 5827: 17-22 об.).

Қоныс аудару жергілікті тұрғындарға үлкен зиян келтірді. 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін Қазақстаннан КСРО, Қытай, Иран, Ауғанстанның көршілес аудандарына 281 230 қазақ шаруашылықтары қоныс аударды. Ашаршылық кезеңінде барлығы 1 130 мың қазақ босқыны елден кетті, оның ішінде тек 454 мың адам кейін отанына оралды (Қорытындысы, 1992: 1). Көші-қон көрсеткіші көрші өңірлердегі қазақтар санының бұрын-соңды болмаған өсуін растайды. Егер 1926 жылғы санаққа сәйкес республикадан тыс жерде 314 мың қазақ тұрса, 1939 жылғы санақ деректері бойынша – 794 мың адам. 1926-1939 жылдары босқындар есебінен қазақтар саны өсті: Қырғызстанда – 10 есе, Тәжікстанда – 7 есе, Түркіменстанда – 6 есе, РКФСР – 2,3 есе, Өзбекстанда – 1,7 есе (История Казахстана, 2009: 286).

Қоныс аударудың басты себебі - халықтың мүшкіл жағдайы мен жаппай ашаршылық. Мамандардың бағалауы бойынша, бұл ашаршылық ауқымы жағынан алдыңғы аштық жылдарынан асып түсті. 1926 және 1939 жылдардағы бірінші және екінші Бүкілодақтық халық санақтарының талдауына сүйене отырып, ашаршылық жылдарындағы халық санының қысқаруы 2 – ден 4 млн. адамға дейін анықталды. Санақ деректері бойынша басқа этностардың саны да азайды: украиндар – 859,4 – тен 658,1 мыңға дейін, өзбектер-228,2-ден 103,6 мыңға дейін, ұйғырлар-62,3-тен 36,6-ға дейін. Осы мәліметтерден аштықтың ауқымы үлкен болғанын көруге болады. Сондықтан ашаршылық құрбандарының саны әлі де нақтылануда (История Казахстана, 2009: 285).

Жергілікті билік ашаршылыққа ұшыраған халықты құтқару үшін уақтылы шаралар қабылдамағандықтан, қоныс аудару қарапайым қажеттіліктен туындады. Аман қалу үшін қазақтар су көлігімен, темір жолдармен, жаяу, сондай-ақ жүру үшін тірі қалған малды пайдаланды. Олардың бір бөлігі жол бойында, ал бір бөлігі жаңа мекендерде, соның ішінде көрші республикалардың аумақтарында өлді. Ауру, аштық, өзге климат салдарынан көршілес республикалардың аумақтарында қазақ босқындарының арасында шығындар айтарлықтай

болды. Босқындар шоғырланған жерлерде іш сүзегі эпидемиясының және бұрын көшпелілерде иммунитеттері төтеп бере алмаған басқа инфекциялардың ошақтары жиі өршіп тұрды.

РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Т.Р. Рысқұлов бірқатар қазақ аудандарында және көшпенділер арасындағы қоныс аудару және ашаршылық пен эпидемия салдарынан болатын жоғары өлім-жітім мәселесін шешуге орталық билікті шұғыл жұмылдыру қажеттілігі туралы мәселені көтерді. 1933 жылы наурызда Сталинге жазған хатында ол "...көшпенділер эпидемияны өздерімен бірге көршілес аймақтарға және Ташкент, Сібір және Златоустин темір жолдарының бойында таратып жүр" деп жазды. Оның жергілікті жерлерден алынған деректері бойынша қазақ босқындарының саны Орта Еділде – 40 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың адам, Батыс Сібірде – 50 мың адам, Қарақалпақстанда – 20 мың, Орта Азия – 30 мың адам және т.б., байлар бастаған халықтың бір бөлігі Батыс Қытайға қоныс аударды. Кейбір аудандарда босқындар саны халықтың 40-50% - на дейін жетті. Сонымен бірге ол "бұл жай ғана қоныс аудару емес (әдеттегідей жазда қысқа қашықтыққа және мал болған кезде), аштыққа ұшыраған адамдардың күнкөріс іздеп қашуы" деп атап өтті. Оның пікірінше, «қазақ халқына тараған аштық пен эпидемия бұл қоныс аударудың және қазақ шаруашылықтарының құлдырауының ең жағымсыз нәтижесі болды...» (РМҚСТА, 3135: 27-27 об.).

РКФСР ХКК төрағасы Т. Сулимовтың 1933 жылғы 16 наурыздағы хабарлауынша, КСРО ХКК-да Орта Еділ және Батыс Сібір крайисполкомдары, Қырғыз және Қазақ АССР-і РКФСР ХКК-нің алдына осы аймақтардың шегіне қоныс аударған қазақтарға көмек көрсету үшін азық-түлік, өнеркәсіптік және ақшалай ресурстарды жөнелту туралы мәселе қойылды. РКФСР ХКК құрған арнайы комиссия 1933 жылғы наурыздағы жағдай бойынша көмекке мұқтаж 67 мың көшпелі қазақты, оның ішінде Батыс Сібір өлкесі бойынша – 32 мың адамды, Орта Еділ бойынша-25 мың адамды және Қырғыз АССР бойынша – 10 мың адамды анықтады. Қоныс аударған қазақтарды Қазақстанға қайта эвакуациялау мүмкін еместігіне байланысты РКФСР ХКК 1933 жылғы 13 наурыздағы № 212 қаулысында «Қазақ және Қырғыз АССР, Батыс Сібір және Орта Еділ өлкелеріне көшіп келген қазақтарға көмек көрсету жөніндегі іс-шаралар туралы» РКФСР ХЕК-ын, тиісті ХКК-ін және өлкелік атқарушы комитеттерін қоныс аударған қазақтарды өнеркәсіптік кәсіпорындарға, совхоздарға, колхоздарға тұрақты жұмысқа орналастыруға, сонымен қатар жұмысқа бұрын тұрғандарды қысқартуға жол бермеуін қадағалауға міндеттеді. Эпидемиямен күресу үшін қажетті дәрі-дәрмектермен санитарлық-эпидемиялық отрядтар жіберілді. 1933 жылы РКФСР ХКК 12 мың қазақ балаларын орналастыруға 4 200 мың сом берілді, оларды жайластыру мәселелерін шешу үшін ВЦИК жанындағы Балалар комиссиясы және РКФСР АХК-ы өкілдері тартылды. РКФСР ХКК төрағасы Сулимов КСРО ХКК-не анықталған 67 мың көлемдегі қазақтарға жұмысқа тартылғанша 2 айға күніне 250 г есебімен 1 005 тонна нан, 45,25 т сабын, сондай-ақ 12 мың баланы мемлекет есебінен азық-түлікпен және өнеркәсіптік тауарлармен қамтамасыз етуге өтініш білдірді (РФМА, 409: 8-8 п.).

Өтінішке жауап ретінде КСРО ХКК-ің 1933 жылғы 15 сәуірдегі № 736/139с «Орта Еділ, Батыс Сібір өлкесі мен Қырғыз АКСР-на қоныс аударған қазақтарға көмек көрсету жөніндегі іс-шаралар туралы» қаулысы шықты, онда Орта Еділ және Батыс Сібір өңірлеріне қоныс аударған қазақтарға 600 тонна тары жіберуге (Орта – Еділ өлкесі-280 тонна, Батыс-Сібір өлкесі – 200 тонна және Қырғыз АКСР – 120 тонна); қазақтардың 4 мың панасыз жетім балаларын (оның ішінде Батыс Сібірде – 1 мың, Орта Еділде – 2 мың, Қырғыз АКСР – 1 мың) орталықтан қамтуға; ОӘСБ-на екінші тоқсанда аталған балалар контингентін қамтуға 600 мың рубль жіберуге; одақтас бөлімдерді еңбекке қабілетті қазақтарды кәсіпорындарға жұмысқа тарту және орналастыру бойынша алынған міндеттемелерді орындауға міндеттеуге бұйрық берілді (РФМА, 409: 4).

Қоныс аударғандарға ұйымдасқан көмектің болмауы босқындардың кері кетуіне себеп болды. 1933 жылдың наурыз айының соңында Сталин мен Молотовтың қазақ босқындары туралы баяндамасында БК(б)П Қазкрайком хатшысы Л. Мирзоян бұл жағдайды өте ауыр деп атады. Қоныс аударушыларға ұйымдасқан көмектің болмауы босқындардың кері кетуіне себеп болды. 1933 жылдың наурыз айының соңында Сталин мен Молотовтың қазақ көшпенділері туралы баяндамасында БК(б)П Қазкрайком хатшысы Л.Мирзоян бұл жағдайды өте ауыр деп атады. Оның мәліметінше, қоныс аудару көлемі бойынша 71 ауданды қамтыды, оның ішінде 50 көшпелі және жартылай көшпелі және 21 отырықшы-егіншілік аудандарына

әсер еткен. Барлық облыстар бойынша қоныс аудару күйінде халықтың жалпы саны 300 000-ға жуық адам болатын 90 000-нан астам шаруа қожалықтары болды. Ол жағдайды Орта Азиядан, Сібірден және Еділден оралған көшпенділер ағынының күшеюі қиындатқанын атап өтті. Барлық көшпенділер мен жергілікті жерлерде аштыққа ұшыраған халықтың едәуір бөлігінде мал болған жоқ. Бір кездері малмен бірге кеткен көшпенділер малсыз, өте ауыр халде оралды, онымен қоса олардың арасында жаппай аурулар мен өлім байқалды. Сондықтан, Қазкрайком материалдық және азық-түлік көмегімен қатар Орталық Азиядан, Сібірден және Еділден қоныс аударған халықты жергілікті жерлерде орналастыруды ұйымдастыруды және Қазақстанға одан әрі жөнелтуді тоқтатуды талап етті (РФМА, 409: 29-30, 34).

Л.Мирзоянның баяндамасы қаралып, 1933 ж. 9 сәуірде КОКП ОК Саяси Бюросының көшпелі қазақтарға (қоректік пункттерді, жатақханаларды ұстау, өнеркәсіптік тауарларға ақы төлеу, медициналық қызмет көрсету, азық-түлік көмегін аудару және т.б.) 1 млн. тары мен 5 млн. сом көмектесу шығындарын босату туралы хаттамалық қаулысы шықты. Сонымен қатар, Орталық комитет Жабдықтау халық комиссариатын (Наркомснаб) орталықтандырылған жабдықтауға жалпы санын 60 мыңға дейін жеткізе отырып, қосымша 20 мың балаларды алуға міндеттеді, ал ОАК-ті Балалар комиссиясын (Деткомиссия), Халық Ағарту комиссариаты (Наркомпрос) мен денсаулық сақтау Халық комиссариатын (Наркомздрав) балалар үйлерін ұйымдастыруға және балаларға қызмет көрсетуге қаражатын ұлғайту, денсаулық сақтау Халық комиссариатын (Наркомздрав) – жаппай эпидемияның алдын алу үшін Қазақстанға дәрі-дәрмектермен және медицина қызметкерлерімен көмек ұйымдастыруды да міндеттеді (РМҚЗТА, 166: 74-74 а.б.).

Алайда көшпелілердің оралуы шешілмеген мәселе болып қала берді, өйткені аштықтан зардап шеккен аймақта оларды орналастыру үшін күш пен материалдық ресурстар жеткіліксіз болды. ҚазАКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы О. Исаев 1933 жылғы 9 мамырдағы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесіне жолдас Молотовқа жолдаған жеделхатында: «Өзбекстан, Қарақалпақстан, Қырғызстан және Орал аймақтарынан қайта оралғандар санының көп» екенін жазып және «...бұның осы өлкелердің басқарушы органдарының сол жерге көшіп келген қазақ шаруашылықтарын орналастыру бойынша қажетті шараларды қабылдамауының арқасында болып жатқанын» атап өтті. Мәселе бұл шаруашылықтарды Қазақстанға қайта қабылдау немесе қабылдамауда емес, оралған көшпенділердің қиын жағдайға тап болуы және егін егу мен егін жинау науқаны бойынша жұмысты қиындатуында болды. Осыны негізге ала отырып, Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесі Орталықтан көшпенділер болған өлкелер мен облыстардың басқарушы органдарына шаруашылықтарды сол жерде орналастыру жөнінде шаралар қабылдау және бұл шаруашылықтардың Қазақстанға көптеп қайта оралуының алдын алу туралы нұсқаулар беруді сұрады (РФМА, 13: 2-3).

Халық Комиссарлар Кеңесінің еңбекке жарамды қазақтарды жұмысқа алу және кәсіпорындарға орналастыру туралы шешімдерін орындау мақсатында РКФСР Еңбек Халық Комиссариаты 1933 жылы 3 маусымда көшпелілерді әкету мынадай тәртіппен жоспарланғанын хабарлады: Қазақстаннан – 11 820 адам, Орта Еділден – 1 215 адам, Батыс Сібірден – 500 адам, барлығы – 13 535 адам. Бұл ретте Қазақстан аумағынан: Оралға – 5 850 адам, Батыс Сібірге – 2 000 адам, Төменгі Еділге – 2 450 адам, Горький бекінісіне – 240 адам, Мәскеу облысына – 1 280 адам шығару жоспарланды. Жалпы санының 5000-ы маусымдық жұмыстарға жұмыс күші ретінде, ал 8535 отбасы ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарына жұмысқа орналасу тәртібімен бөлінді. Өнеркәсіптік кәсіпорындар арасында келесілер басым болды: жұмысқа орналасу тәртібі бойынша «Сибстройпуть» маусымдық жұмысқа – 2000 адам, Уралэнерго – 1500 адам, Ниж.-Волжелдорстрой – 1500 адам маусымдық жұмысқа, Магнитострой – 1000 адам, Союзторф – 1000 адам, Госстройтрест – 1000 адам (РФМА, 53: 278).

1-кесте – 1933 жылғы 3 маусымдағы деректер бойынша көшпелі қазақтарды әкету және әкелу аудандары [43, п. 278] (РФМА, 53: 278)

№	Әкелу ауданы	Әкету аудандары			
		Қазақстан	Орта Еділ	Батыс Сібір	Барлығы
1	Оралға	5 850	600	500	6 950

2	Батыс Сібірге	2 000	-	-	2 000
3	Төменгі Еділге	2 450	495	-	2 945
4	Горький бекінісіне	240	120	-	360
5	Мәскеу облысына	1 280	-	-	1 280
6	Жиыны	11 820	1.215	500	13 535

1933 жылғы шілдедегі Қазақ және Қырғыз АКСР-і, Батыс Сібір өлкесі және Орта Еділ өлкесінің қазақ көшпелілерінің құрылымы туралы анықтамада РКФСР Еңбек Халық Комиссариаты көшпелі аймақтардан көшіп келген 84 мың көшпелі казактарды тұрақты және маусымдық жұмысқа орналастыру жоспарлары туралы хабарлаған. Оның ішінде 30 мың қазақ Қазақстан аумағына жұмысқа және шаруашылық органдарына орналастырылуы тиіс болса, 30 мыңына Қазақстаннан, 24,8 мың адамға басқа көші-қон орындарынан әкетуге тапсырыстар жоспарланып белгіленген. Анықтамада 1933 жылдың 1 шілдесіндегі жағдай бойынша 19700 адам әкетілгендігі және Орал, Батыс Сібір, Төменгі Еділ және Мәскеу облысының өнеркәсіптік аудандарының жұмыс күшіне мұқтаждығына байланысты контингентті кеңейту жоспарланғаны туралы айтылды. Қазақтар арасында біліктіліктің жоқтығын ескере отырып, сылақшы, сырлаушы, кірпіш қалаушы, бетоншы, арматурашы, көпірші мамандықтары бойынша 20 мың адамды қысқа мерзімді курстардан өткізу жоспарланды. Бір жұмысшыға оқу құны 125 сом және ағаш ұстасы үшін 370 сом болды. Оқыту құрамдастырылған әдіс бойынша жоспарланды: ағаш ұсталары – 3 ай оқу мерзімімен, басқа мамандықтар – оқу орталығында 1 ай теориялық және практикалық оқу және 2 ай практикалық жұмыс белгіленді (РФМА, 53: 310-311).

Жергілікті жерінен көшіп кеткендерді орналастыру және қайта даярлау жөніндегі қосымша шығындарға байланысты КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 1933 жылғы 28 шілдедегі № 1600-344-с қаулысында ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарында бұрын орнатылған 9000 адамның орнына 4000 көшпелі қазақты орналастыру қажеттілігі туралы айтылды (РФМА, 53: 1). 1933 жылғы 1 тамыздағы Қиыр Шығыс пен Шығыс Сібір өлкесіне жұмыс күшін тарту және жіберу барысы туралы КСРО Еңбек Халық Комиссариатының 1933 жылғы баяндамасында қысқартудың келесі себептері көрсетілген: «КСРО Еңбек Халық Комиссариатының Кадрлар басқармасы жұмысшыларды жұмысқа қабылдау нарядтарын азайту бойынша мәселені қайта қарайды, өйткені шаруа қожалықтары құрылыс лимиттерінің азаюына және тұрғын үйлердің болмауына байланысты жұмысшыларды одан әрі әкелуден бас тартады», – делінген (РФМА, 53: 315).

Қорытынды. Осылайша, мәжбүрлі босқын болған қазақтардың іргелес аумақтарда қоныстануы мен орналасуы күрделі жағдайда болды. Көбінесе жергілікті және орталық биліктің бұл мәселені шешудегі ресми ұстанымы жағдайды қиындатты. Мәжбүрлі босқындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету және олардың қалыпты өмір сүру жағдайын ұйымдастыру мәселесі шешілмеді.

Алғыс айту. Мақала OR11465470 «XX ғ. 20-50 жылдардағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау үрдістері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылық қолдауымен дайындалды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53-71.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚРПА). 141-қ. 1-т. 5827-іс.

Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. – Новосибирск, 2002.

Бугай Н.Ф. Проблемы репрессий и реабилитации граждан: история и историография (XX в. – начало XXI в.). – М., 2012.

Голод в казахской степи: письма тревоги и боли. / Сост. С. Абдирайымов, И. Бухонова, Е. Грибанова и др. – Алма-Ата, 1991.

Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931-1933. – М., 2011.

Ильиных В.А. Хроники хлебного фронта. Заготовительные кампании конца 1920-х гг. в Сибири. – М., 2010.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 4. – Алматы, 2009.

Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚАҚСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруалықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларын зерттеу жөніндегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының қорытындысы // Егеменді Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан, № 292 (20367). 1-3 б.

Кабдулвахитов К. Откочевники: летопись казахского колхоза имени Дальневосточной Красной Армии в Нижнетавдинском районе Тюменской области. 1938-1945 гг. – Тюмень, 2010.

Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII начале XX вв. (историко-демографический аспект). – Павлодар, 2001.

Казахи Тюменской области: история, язык, культура: коллективная монография. Тюмень, 2013.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. – М., 2017.

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. – Алма-Ата, 1992.

Кондрашин В.В. Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и ее результаты (1929-1933 гг.). – М., 2014.

Конквест Р. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом Пер. с англ. И. Коэн и Н. Май, под ред. М. Хейфеца. – Лондон, 1988.

Малышева М.П., Познанский В.С. Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири (1931–1934 гг.). – Алматы, 1999.

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997.

Мұхтасыров П. Бәйтеректің оқшау шыққан бұтағы: деректі кітап. – Астана, 2013.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.) // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т. 11. – Алматы, 2009.

Октябрьская И.В. Казахи Южного Алтая. История и современность // Аборигены Сибири: Проблемы изучения исчезающих языков и культур. Новосибирск, 1995. С. 197-199.

Омарбеков Т. Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық): оқу құралы. – Алматы, 1994.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. – Алматы, 1997.

От Урала до Енисея (народы Западной и Средней Сибири). – Томск, 1995.

Папков С.А. Обыкновенный террор. Политика сталинизма в Сибири. – М., 2012.

Познанский В.С. Социальные катаклизмы в Сибири: голод и эпидемии в 20-30-е годы XX века. – Новосибирск, 2007.

Ресей мемлекеттік қазіргі заман тарих архиві (РМҚЗТА). 3-қ. 61-т. 165-іс.

РМҚЗТА. 3-қ. 61-т. 166-іс.

Ресей мемлекеттік қоғамдық-саяси тарих архиві (РМҚСТА). 62-қ. 2-т. 3135-іс.

Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві (РФМА). Р5446-қ. 14а-т. 409-іс.

РФМА. Р5446-қ. 14а-т. 13-іс.

РФМА. Р5515-қ. 33-т. 53-іс.

Синицын Ф. Советское государство и кочевники. История, политика, население. 1917-1991. – М., 2019.

Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. Казахи аула Қасқат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. – Омск, 2013. 392 с.

References

- Abylkhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya [Kazakh tragedy] // Voprosy istorii. 1989. № 7. P. 53-71. [in Russian]
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APRK). F. 141. In.1. C. 5827.
- Akhmetova Sh.K. Kazakhi Zapadnoy Sibiri i ikh etnokul'turnyye svyazi v gorodskoy srede. [Kazakhs of Western Siberia and their ethno-cultural ties in the urban environment]. – Novosibirsk, 2002. [in Russian]
- Bugai N.F. Problemy repressiy i reabilitatsii grazhdan: istoriya i istoriografiya (XX v. – nachalo XXI v.) [Problems of repression and rehabilitation of citizens: history and historiography (XX century – early XXI century)]. Moscow, 2012. [in Russian]
- Golod v kazakhskoy stepi: pis'ma trevogi i boli. [Famine in the Kazakh steppe: letters of anxiety and pain]. / Comp. S. Abdirayymov, I. Bukhonova, E. Gribanova and others. – Alma-Ata, 1991. [in Russian]
- Davis R., Wheatcroft S. Gody goloda. Sel'skoye khozyaystvo SSSR, 1931-1933 [Years of famine. Agriculture of the USSR, 1931-1933]. – M., 2011. [in Russian]
- Ilinykh V.A. Khroniki khlebnogo fronta. Zagotovitel'nyye kampanii kontsa 1920-kh gg. v Sibiri [Chronicles of the grain front. Procurement campaigns of the late 1920s. in Siberia]. – Moscow, 2010. [in Russian]
- Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. In five volumes. T. 4. – Almaty, 2009. [in Russian]
- Decree of the Central Executive Committee of Kazakhstan and the Council of People's Commissars of the KASKSR of August 27, 1928 "On confiscation of rich farms", September 13, 1928 "On criminal liability for actions against the confiscation and deportation of very large and semi-feudal rich", February 19, 1930 "Mass Conclusion of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on the study of the resolutions on strengthening the reconstruction of agriculture in a socialist way in collectivization districts and on measures to fight against the kulaks and the rich // Sovereign Kazakhstan. 1992. December 22, No. 292 (20367). 1-3 p. [in Kazakh]
- Kabdulvakhitov K. Otkochevniki: letopis' kazakhskogo kolkhoza imeni Dal'nevostochnoy Krasnoy Armii v Nizhnetavdinskom rayone Tyumenskoy oblasti. 1938-1945 gg. [Otkochevniki: chronicle of the Kazakh collective farm named after the Far Eastern Red Army in the Nizhnetavdinsky district of the Tyumen region. 1938-1945] – Tyumen, 2010. [in Russian]
- Kabul'dinov Z.E. Kazakhi Tobol'skoy i Tomskoy guberniy vo vtoroy polovine XVIII nachale XX vv. (istoriko-demograficheskiy aspekt) [Kazakhs of Tobolsk and Tomsk provinces in the second half of the 18th and early 20th centuries. (historical and demographic aspect)]. – Pavlodar, 2001. [in Russian]
- Kazakhi Tyumenskoy oblasti: istoriya, yazyk, kul'tura [Kazakhs of the Tyumen region: history, language, culture]. Collective monograph. – Tyumen, 2013. [in Russian]
- Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane [Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan]. – M., 2017. [in Russian]
- Kozybaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. – Alma-Ata, 1992. [in Russian]
- Kondrashin V.V. Khlebozagotovitel'naya politika v gody pervoy pyatiletki i yeye rezul'taty (1929-1933 gg.) [Grain procurement policy during the first five-year plan and its results (1929-1933)]. – M., 2014. [in Russian]
- Conquest R. Zhatva skorbi: sovetskaya kollektivizatsiya i terror golodom [Harvest of sorrow: Soviet collectivization and terror by famine] Per. from eng. I. Cohen and N. May, ed. M. Heifetz. – London, 1988. [in Russian]
- Malysheva M.P., Poznansky V.S. Kazakhi – bezhentsy ot goloda v Zapadnoy Sibiri (1931–1934 gg.) [Kazakhs - refugees from famine in Western Siberia (1931–1934)]. – Almaty, 1999. [in Russian]
- Mendikulova G.M. Istoricheskiye sud'by kazakhskoy diaspor. Proiskhozhdeniye i razvitiye. [Historical fate of the Kazakh diaspora. Origin and development]. – Almaty, 1997. [in Russian]
- Mukhtasyrov P. Baiterektin oqshau shykqan butagy: derekti kitap. [An isolated branch of Baiterek: a documentary book] – Astana, 2013. [in Kazakh]

Ohion I. Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nyye izmeneniya (1928-1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945)] // History of Kazakhstan in Western sources of the XII-XX centuries. T. 11. – Almaty, 2009. [in Russian]

Oktyabrskaya I.V. Kazakhi Yuzhnogo Altaya. Istoriya i sovremennost' [Kazakhs of the Southern Altai. History and Modernity] // Aborigines of Siberia: Problems of studying disappearing languages and cultures. Novosibirsk, 1995. P.197-199. [in Russian]

Omarbekov T. Zobalan (kushtep uzhyndastyruqa karsylyk): [Zobalan (opposition to forced collectivization)]: oqu quraly. – Almaty, 1994. [in Kazakh]

Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakhstan kasireti: Komekshi oku kuraly. [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s: Educational tool] – Almaty, 1997. [in Kazakh]

Ot Urala do Yeniseya (narody Zapadnoy i Sredney Sibiri) [From the Urals to the Yenisei (the peoples of Western and Central Siberia)]. – Tomsk, 1995.

Papkov S.A. Obyknovennyy terror. Politika stalinizma v Sibiri. [Ordinary terror. The policy of Stalinism in Siberia]. – M., 2012. [in Russian]

Poznansky V.S. Sotsial'nyye kataklizmy v Sibiri: golod i epidemii v 20-30-ye gody XX veka [Social cataclysms in Siberia: famine and epidemics in the 20-30s of the XX century]. – Novosibirsk, 2007. [in Russian]

Russian state archive of modern history (RSAMH). F.3. In. 61. C. 165.

RSAMH. F. 3. In. 61. C. 166.

Russian State Archive of Social and Political History (RSASPH). F. 62. In. 2. C. 3135.

State Archive of the Russian Federation (SARF). F. P5446. In. 14a. C. 409.

SARF. F. P5446. In. 14a. C.13.

SARF. F. P5515. In. 33. C. 53.

Sinitsyn F. Sovetskoye gosudarstvo i kochevniki. Istoriya, politika, naseleniye. 1917-1991. [Soviet state and nomads. History, politics, population. 1917-1991]. – M., 2019. [in Russian]

Tomilov N.A., Akhmetova Sh.K. Kazakhi aula Kaskat: traditsii i innovatsii v kul'ture kazakhskogo naseleniya Zapadnoy Sibiri [Kazakhs of the village Kaskat: traditions and innovations in the culture of the Kazakh population of Western Siberia]. – Omsk, 2013. – 392 p. [in Russian]